

Utskrift 12

Det tolfte numret av Utskrift är en vänbok till arkeologen, tecknaren och humanisten Lennart Lundborg, som fyller 80 år i år. Bokens titel är hämtad från en vägs skylt som återfinns i en av Lennarts serieteckningar. Enligt konstnären själv godkändes skylten aldrig av Vägverket!

KULTURMILJÖ
HALLAND

Kulturmiljö Halland
Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad
035-19 26 00 kansli@kulturmiljohalland.se

ISBN 91-85720-48-8
ISSN-1102-7290

UTSKRIFT 12

HATT AV FÖR FORNMINNE

Stiftelsen Hallands Länsmuseum Kulturmiljö Halland

LENNART LUNDBORG

80 år

Utskrift 12

Hatt av för fornminne

LENNART LUNDBORG 80 ÅR

Redaktör:
Erik Rosengren

UTSKRIFT GES UT AV STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER, KULTURMILJÖ HALLAND.

DETTA ÄR NR 12 I EN LÖPANDE SERIE.

REDAKTÖR: ERIK ROSENGREN.

BOKEN HAR TRYCKTS MED BIDRAG FRÅN LÄNSSTYRELSEN I HALLANDS LÄN.

TRYCKT AV ELANDERS FÄLTH & HÄSSLER, MÖLNLYCKE 2011.

LAYOUT OCH OMSLAG: ANDERS ANDERSSON.

KARTOR UR ALLMÄNT KARTMATERIAL © LANTMÄTERIET, ÄRENDE NR Ms2006/02316.

© 2011 KULTURMILJÖ HALLAND OCH RESPEKTIVE FÖRFATTARE.

FÖRFATTARNA ANSVARAR SJÄLVA FÖR ARTIKLARNAS INNEHÅLL.

ISSN 1102-7290

ISBN 91-85720-48-8

INNEHÅLL

<i>Erik Rosengren</i> Grattis, Lennart!	I
<i>Tore Artelius</i> Mannen med guldörhänget	5
<i>Lena Bjugger</i> Lennart som historisk arkeolog	19
<i>Lennart Carlie</i> ”Jag kommer ihåg Sund i Säffle 1959.” En värmländsk järnålderslokal med genklang i halländsk fältarkeologi.	23
<i>Alf Ericsson</i> Kvarnsvin	33
<i>Joakim Goldbahn</i> Halländska hundöron	39
<i>Monica Bülow Björk</i> Ett brev	53
<i>Leif Häggström</i> Människans djur i halländsk bronsålder	55
<i>Ola Kadefors</i> Svärdet i stenen	61
<i>Linn Mattsson</i> Stenkistor under hög i södra Halland	75
<i>Jörgen Streiffert</i> Mellanmesolitiska överlagrade boplatslämningar vid Varberg	83

Viktor Svedberg
Tankar om det historiska havsfisket i södra och mellersta Halland. 91

Stina Tegnsted
En betraktelse av Lennart Lundborgs serievärld. 99

Per Wranning
Ett svärd på vift eller Stormannen som bytte hemvist 107

Serier av Lennart Lundborg 113

Alf Ericsson

Kvarnsvin

ett populärt utflyktsmål i Halland är Särdals kvarn. Den är vackert belägen nära Haverdal i det öppna odlingslandskapet utmed kustvägen mellan Halmstad och Falkenberg. Kvarnen ifråga är en ståtlig väderkvarn av holländsk typ, även benämnd hättkvarn. Den åttakantiga byggnaden består av sex våningar, varav de två nedersta är uppförda i kvadersten. Kvarnen är försedd med vingar, segelaltan och lökformad hätta. Den senare har kunnat vridas runt alltefter hur vindarna vänt. För det mesta har kvarnen dock vänt sina vingar mot havet. Särdals kvarn uppfördes 1890 och ersatte då en på samma plats nedbrunnen stolpkvarn. Stolpkvarnen eller ”stubbamöllan”, som den kallades i södra Halland och Skåne, ställdes efter vinden på så sätt att hela kvarnhuset vreds kring den fasta stolpe som bar upp byggnaden. Särdals kvarn är en god exponent för de hättkvarnar som i södra Halland trängde undan äldre och mindre effektiva kvarnar under andra hälften av 1800-talet. Kvarnen har använts fram till 1967, under senare år dock med eldrift, och är sedan 1980 byggnadsminne. Det lagliga skyddet omfattar inte bara själva kvarnen med dess intakta och välbevarade maskineri, utan även några tillhörande byggnader. Bland dessa utmärker sig den två våningar höga mjölnarbostaden, som står i förbindelse med kvarnen via en gång. I övervåningen inrymdes förr ett magasin. I dag finns här en butik. I miljön ingår också ett svinhus, uppfört i huggen sten, i vilket numera ett café är inrymt.

Jag har haft glädjen att tillsammans med goda vänner i Halmstad några gånger besöka Särdals kvarn. Vid ett av dessa tillfällen fick vi en visning av en kunnig och mycket inspirerande guide. Vid samtliga besök har vi druckit kaffe i svinhuset. Jag har då osökt kommit in på min forskning om kvarnnäringens historia. Kvarndrift och svinuppfödning är nämligen två saker som länge har

gått hand i hand. I äldre tider var det vanligt att mjölnare höll gödsvin, ibland benämnda kvarnsvin. Anledningen var att de uppföddes på avfall från kvarnen, s.k. boss. Även i Sördals kvarn har svinen fötts upp på kvarnspill. Hur gammal är då samexistensen mellan gödsvin och mjölnare? Innan jag besvarar frågan vill jag först säga något om kvarnnäringens äldre historia.

Det var först när vattenkvarnen infördes i Norden under äldre medeltid som större kvantiteter spannmål kunde malas vid ett och samma tillfälle. Dessförinnan hade säd malts till mjöl på handkvarnar, som var långt mindre effektiva än vattenkvarnen. Att mala säd på handkvarnar var i det gamla nordiska samhället ett typiskt kvinnligt trälarbete. Många kvinnor var mer eller mindre bundna vid handkvarnen och därför i stor utsträckning hindrade från att utföra andra arbetsuppgifter. Med början under 1100-talet uppfördes vattenkvarnar över hela det dåvarande danska riket. I Sverige skedde en utbyggnad på bred front först under 1200-talet. Utvecklingen hänger samman med en kraftigt ökande befolkning och ett expanderande åkerbruk, men också nya ekonomiska och sociala förhållanden, närmare bestämt vad som brukar kallas huvudgårdsdrift. Till skillnad från äldre produktionsformer var huvudgårdsdriften inte beroende av ofri arbetskraft. Istället utkrävdes dagsverken av småbrukare som var bosatta på torp under huvudgården. Många av dem var frigivna trälarna. I stor utsträckning har den äldre medeltidens vattenkvarnar uppförts i anslutning till stormännens huvudgårdar, vars främsta syfte tycks ha varit att producera mycket spannmål. I viss utsträckning har kvarnar också byggts i städer och i anslutning till kloster, dvs. i miljöer där det fanns många människor.

Man brukar skilja på två huvudtyper av vattenkvarnar: hjulkvarnen och skvaltän. Den senare utgör den tekniskt enklaste kvarntypen och är försedd med ett horisontellt liggande vattenhjul. När vattnet träffar hjulets skovlar sätts den lodrätt stående hjulaxeln i rotation, varvid rörelsen överförs till den översta kvarnstenen, den s.k. löparen. Någon särskild utväxlingsanordning är därför inte nödvändig. Annorlunda förhåller det sig med hjulkvarnen, där vattenkraften överförs från ett vattenhjul uppbyggt kring en horisontal axel till löparen via ett utväxlingssystem. Beroende på var vattnet träffar vattenhjulet brukar man skilja på underfalls-, bröstfalls- och överfallshjul. Trots att skvaltän representerar en enklare teknik är den inte äldre än den mer avancerade hjulkvarnen. Såväl skriftliga källor som arkeologiska vittnesbörd talar för att de äldsta vattenkvarnarna

1. Särdals kvarn. Genom Lennart Lundborgs försorg blev kvarnen byggnadsminne 1980.

var hjulkvarnar. Det var först under senmedeltiden som skvaltän slog igenom. Det är inte alltid som mer avancerad teknik har utvecklats ur enklare teknik. Detta är en tankeställare för varje arkeolog.

Vattenkvarnen var känd i Medelhavsområdet redan under det första århundradet före vår tideräkning. Under senantikens hade den hunnit spridas över stora delar av det romerska imperiet. I det karolingiska väldet var vattenkvarnen allmänt förekommande, inte minst på kyrkans storgods. Men det skulle, räknat från de äldsta beläggen, ta över tusen år innan vattenkvarnen nådde våra nordliga breddgrader. Varför viss teknik, som var känd redan under antiken, haft så svårt att nå Skandinavien, trots att den har uppenbara fördelar, är också något som varje arkeolog kan fundera på.

Det gick betydligt snabbare för väderkvarnen att komma till Norden. Medeltidens väderkvarn var av typen stolpkvarn, alltså samma slags kvarn som fanns i Särö innan den nuvarande kvarnen uppfördes. På Öland har över 300 stolpkvarnar bevarats och utgör där ett karakteristiskt inslag i landskapsbilden. Merparten av dem är byggda under 1700-talet. I likhet med hjulkvarnen har stolpkvarnen en utväxlingsanordning som överför kraften från de roterande vingarna till löparen. Kvarntypen är belagd i Västeuropa i slutet av 1100-talet. Redan i mitten av 1200-talet omtalas väderkvarnar i Danmark. Från följande sekel finns flera belägg, som sammantaget visar att kvarntypen då knappast var en sällsynthet. I det svenska riket har väderkvarnar sannolikt börjat uppföras i vissa områden under andra hälften av 1200-talet, inte minst i Mälardalen. Väderkvarnen omtalas nämligen i Upplandslagen, Västmannalagen och Södermannalagen. Möjligen har väderkvarnen samtidigt nått Öland, men därifrån finns ingen lagbok bevarad.

Väderkvarnen hade flera fördelar jämfört med vattenkvarnen. En viktig skillnad var att den förra utnyttjade en fri energiresurs. Ägandet av kvarnströmmar var däremot lika reglerat som jordägandet. Dessutom krävde väderkvarnar inga fördämningar som kunde inverka menligt på grannarnas åker och äng, vilket medförde att de i princip obehindrat kunde spridas över landskapet. Att underhålla en kvarn, oavsett om den var vatten- eller vinddriven, krävde dock mycket arbete och var förenat med höga kostnader. Därtill kommer att väderkvarnar generellt var mindre effektiva än vattenkvarnar. För Englands del har man kunnat visa att väderkvarnarna fungerade som ett komplement till vattenkvarnarna och

därför var de första som avvecklades när efterfrågan på förmalning minskade under senmedeltidens agrarkris. I Sverige uppfördes väderkvarnar företrädesvis i landskap med brist på strömmande vatten såsom Öland och delar av Uppland.

I samband med min forskning om det omfattande godsbestånd som under senmedeltiden låg under Vadstena kloster tillhör kvarndriften de saker som jag särskilt har intresserat mig för. I klostrets jordeböcker redovisas över hundra kvarnar och kvarnströmmar, fördelade över snart sagt hela södra Sverige, från Småland i söder till Dalarna i norr. Av dessa utgjordes omkring 40 av s.k. tullkvarnar, vilka utarrenderades till professionella mjölnare mot en i förväg avtalad avgift, s.k. avrad. Mjölaren har i sin tur av kunderna tagit ut en avgift, s.k. tull, bestående av en uppmätt mängd av den säd som skulle malas. Tullkvarnarna hade tidigare varit mycket inkomstbringande, men tappade i lönsamhet under senmedeltiden. Anledningen var delvis konkurrens från böndernas små skvaltkvarnar, men framför allt en minskad spannmålsproduktion.

Vadstena klostrets mjölnare erlade i regel avraden i mjöl och därtill ofta några gödsvin. Antalet svin varierade mellan ett och fyra. För några av kvarnarna uppger jordeböckerna att klostret ska släppa till svinen, medan de på andra kvarnar ska vara av mjölnarens egna. Med detta avses att klostret på de förra kvarnarna har försett mjölnaren med kultingar. Orsaken torde vara att det inte förekom någon svinavel på dessa kvarnar, utan endast uppfödning. I likhet med Sjärdals kvarn bör det i anslutning till medeltidskvarnarna ha funnits ett svinhus. Svinuppfödning var alltså ett viktigt värv för mjölnarna redan under medeltiden. En annan bisyssla vid vattenkvarnarna var fiske. I synnerhet tog mjölnarna ål och lax i fasta fångstanordningar.

Att kvarnsvinen var högt uppskattade i medeltidens kosthåll framgår av deras höga pris. Vadstena klostrets mjölnare i Skällnora kvarn norr om Stockholm löste år 1466 tre gödsvin som han skulle ge i avrad med 4 ½ mark. Priset för ett kvarnsvin var därmed lika högt som för en ko eller hälften mot en ox. Fläskkött från gödsvin var säkert en lyx som få kunde unna sig. Det vanliga under medeltiden var annars att tamsvinen betade fritt i ek- och bokskogar under en stor del av året. Det här sättet att hålla svin var utbrett i sydvästra Smålands bokskogar, men förekom också i Hallands skogsbygder. Köttet från dessa s.k. ollonsvin kallades skavelfläsk. Skavel är en gammal benämning på ollon. Förutom att ollonsvinen var magrare än gödsvinen hade köttet en annorlunda smak, men den

är som bekant alltid delad.

Svinhuset i Särdals kvarn är drygt hundra år, men ingår i en tradition som sträcker sig bra mycket längre tillbaka i tiden. Kvarnsvin omtalas med början under 1300-talet, men det är inte omöjligt att mjölnarna började hålla gödsvin redan under föregående århundrade. Idag finns det inga gödsvin i Särdals kvarn, men där finns mycket annat gott. Åk dit så får du se. 🍷

Lästips

Nationalencyklopedin har en bra artikel om kvarnar, bland annat finns instruktiva bilder på de äldre kvarntyperna. I övrigt kan jag rekommendera följande böcker:

Ek, Sven B. 1962. *Väderkvarnar och vattenmøllor. En etnologisk studie i kvarnarnas historia*. Nordiska museets handlingar 58. Stockholm.

Fischer, Christian. 2004. *Tidlige danske vandmøller. To middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 50. Højbjerg.

Langdon, John. 2004. *Mills in the medieval Economy. England 1300–1540*. Oxford.

Myrdal, Janken. 1999. *Jordbruket under feodalismen. 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia. Band 2. Stockholm.

Wikander, Örjan. 1980. *Vattenmøllor och möllare i det romerska riket*. Lund.